

מבוא

רבנו משה בן מימון הוא הנציג המובהק של העמדה השכלתנית ביהדות. הוא קבע כי "השכל הזה ששפע ממנו יתעלה הוא הקשר שבנינו ובינו"¹, והרחיק מתפיסת האלוהות כל ממד של דמיון. הקבלה, לעומת זאת, מלאה בדימויים של העולם האלוהי ואפילו בזיווגים כאלה ואחרים,² ושואפת לקשר חווייתי-מיסטי עם האל, ועומדת לכאורה בקצה השני. העמדה המתבקשת של המקובלים כלפי דמותו של הרמב"ם היא דחייה ופסילה, או לפחות התעלמות. ואכן היו מעטים שהלכו בדרך זו, אולם מנגד העריצו רבים מהמקובלים את הרמב"ם, ניסו להתאים את תורת הקבלה למשנתו הפילוסופית ויש שאף הרחיקו לכת וקראו את משנתו של הרמב"ם ב"משקפיים" קבליים.³ כיצד ניתן להסביר תופעה זו? כמדומני שיש לעמוד כאן על שלושה גורמים עיקריים, שאין כל אחד מהם עומד בפני עצמו ויש לראותם כמכלול אחד:

1. גדולתו של הרמב"ם אינה ניתנת לערעור. קשה להתעלם מאישיותו ומהשפעתו, ועוד יותר קשה לדחותו. קל יותר להיתלות באילן הגדול ולחסות בצלו.⁴
2. הרמב"ם, על פי הצהרתו הוא, עוסק בתורת "הסוד" ו"במעשה מרכבה", תחומים שגם הקבלה עוסקת בהם. כך נוצר מכנה משותף וכעין ברית בין הרמב"ם והמקובלים, בניגוד לרבנים התלמודיים שנמנעו מלעסוק בתחומים אלה.

* בסוף הספר מובאת רשימת המקורות, ובהערות השוליים מצוינים רק קיצוריהם.

- 1 מורה הנבוכים, מהד' שוורץ, ג, נא.
- 2 ר' חיים ויטאל אף קבע כי ידיעת כוונות הזיווגים גורמת להתרחשותם וכי היא מעלה דתית עליונה: "אין ספק שהיודע לכווין כל זה על אמיתותו גורם שהזיווגים נעשית על ידו ממש ואין קץ ותכלית לשכרו ואין למעלה ממנו" (ויטאל, שער הכוונות, עמ' נד).
- 3 על יחסם של מקובלים לרמב"ם ראה דינסטאג, היחס, עמ' 61-96; Shmidman, Maimonides; ; Idel, Maimonides; Brill, *Thinking God*; ראה עוד גרשם שלום, "מחוקר למקובל (אגדת המקובלים על הרמב"ם)", בתוך מחקרי קבלה, עמ' 189-200.
- 4 יפה כתב יהודה ליב פישמן-מימון (הטוען לייחוס משפחתי לרמב"ם): "רבנו משה בן מימון דומה לאילן גדול... וכל אחד רוצה להתלות באילן גדול זה ולתלות עליו את כל שלטי דעותיו ומחשבותיו, מה שדרוש ומוכשר לחפצו. כל אחד רוצה לכוון את צורתו של רבנו אל צביונו ומגמתו הוא..." (פישמן, רבנו, עמ' 2).

3. סגנון הכתיבה האזוטרי⁵ של ספר "מורה הנבוכים" פותח פתח לפרשנויות שונות ומנוגדות.

דב שוורץ הגיע במחקרו המקיף על "סתירה והסתרה" בימי הביניים למסקנה כי בסופו של דבר הכתיבה האזוטריה חוסמת את האפשרות לרדת לסוף דעתו של המחבר לא רק בפני "ההמון" אלא אף בפני מלומדים ומשכילים.⁶ ניסיונם של חוקרים ומלומדים לחשוף את דעתו ה"אמיתית" של הרמב"ם אינו יוצא מגדר ההשערה. בקשר לפיענוח משנתו של הרמב"ם ניסח שוורץ את הדברים בצורה בהירה ונחרצת וכתב:

האפשרות לחדור לעומק דעתו האמיתית של המורה הגדול נראית לפיכך כנמנעת לחלוטין או לכל הפחות כמוטלת בספק.⁷ מרוב פרשנויות אין אפשרות להבין את הספר (= "מורה הנבוכים") באורח כלשהו. הספר עצמו הופך לחסר מסר ולחומר ביד היוצר. כל חוקר מוצא בו את השתקפות הנחותיו ודמותו שלו.⁸ מאחר ואין אנו נמנים עם תלמידיו או עם תלמידי תלמידיו, איננו יודעים כיצד לפענח את הצפנים הנסתרים של הספר.⁹

בהקשר זה יש לציין קטע ממכתבו של הרב יוסף קאפח אל מיכאל שוורץ, לאחר שזה האחרון שלח לרב את תרגומו החדש ל"מורה הנבוכים":

כי הרמב"ם לדעתי דומה לראי. כל מי שעומד נגדו רואה בבואתו, כך הוא הרמב"ם פנים רבות לו, וכל אחד טועם בו את טעמו.¹⁰

ואכן, במהלך הדורות זכתה משנתו של הרמב"ם לפרשנויות שונות ולפנים רבות.¹¹ בספר זה נתוודע לפנים נוספות של המשנה המימונית ונתמקד בדיון על הרמב"ם באספקלריה החב"דית.

עיסוקו האינטנסיבי של מנהיגה האחרון של חסידות חב"ד, ר' מנחם מענדל שניאורסון (להלן רמ"מ), בכתבי הרמב"ם, וקריאתו ללימוד יומי של "משנה תורה", מעמידים בפנינו אתגר לחקור את שורשי הזיקה החב"דית לרמב"ם ואת סוד הקשר המיוחד שחש רמ"מ כלפי הנשר הגדול.

5 "כתיבה אזוטריה משמעה כתיבה המצניעה את דעותיו האמיתיות של המחבר בטכניקות שונות ומשונות" (שוורץ, סתירה, עמ' 15).

6 הכתיבה האזוטריה מצדו של המחבר "מאפשרת לקורא הנכון וחד העין לרדת לעומק דעתו של המחבר מחד גיסא ומתעתעת בקורא הפשוט מאידך גיסא" (שם, שם), ואולם בסופו של דבר שוורץ סבור "שחקר הכתיבה האזוטריה הפך לגולם הקם על יוצרו; מרוב פשרים ומשמעויות נותר מושא-המחקר נטול פשר ומשמעות" (שם, עמ' 269).

7 שם, עמ' 25.

8 שם, עמ' 269.

9 שוורץ, אמונה, עמ' 58.

10 מורה הנבוכים, מהד' שוורץ, עמ' 752.

11 מאמר מסכם של הגישות המרכזיות לספר "מורה הנבוכים" ראה אצל רביצקי, על דעת, עמ' 142-181.

מתברר כי את ההערצה לרמב"ם ניתן לראות כבר אצל שניאור זלמן מלאדי, ואף אצל כמה מהוגיה הראשונים של תנועת החסידות. שני מחקרים (הורודצקי¹² ורבינוביץ¹³), שפורסמו בשנת תרצ"ה, עמדו על הערצה זו וליקטו מדבריהם של אדמו"רי החסידות על הרמב"ם.¹⁴ הראשון שעמד על הזיקה שבין משנתו של ר' שניאור זלמן מלאדי, מייסד תנועת חב"ד, לתורתו של הרמב"ם, היה מרדכי טייטלבוים בספרו הרב מלאדי ומפלגת חב"ד.¹⁵ טייטלבוים מנה את הרמב"ם בין המקורות למשנתו של ר' שניאור זלמן,¹⁶ וטען כי "מתוך שהרבה לעסוק בספרי הרמב"ם, סגל לו לעצמו הרבה מילים ומבטאים פילוסופים ממנו".¹⁷

בחיבור זה אנו בודקים האם יש קו מנחה באופן שבו שילבו הוגי חב"ד את דברי הרמב"ם במשנתם, והאם הקו המנחה משקף השקפה חב"דית ייחודית. כמו כן, אנו עוקבים אחר ההתפתחות וההשתלשלות של הקשר לרמב"ם בתנועת חב"ד לדורותיה, ובמיוחד אצל מנהיגי האחרון – רמ"מ. הספר בוחן את ההגות החב"דית למן שלב התגבשותה הראשון בכתביו של רבי שניאור זלמן מלאדי ועד לביטוייה האחרון בכתביו של האדמו"ר האחרון, רבי מנחם מענדל שניאורסון. מבחינת כל הקשור למעמדה של משנת הרמב"ם בחב"ד, הספר מראה כיצד נגלתה בחסידות זו, על רקעה של תפיסה עקבית משותפת לכל הוגיה, התפתחות מעניינת ביותר, רצופה שינויים וחדושים לרוב, המגיעה לשיאה בהגותו ובפועלו של האדמו"ר האחרון. מטבע הדברים הספר מתמקד בעיקר בהגותו ובמפעליו של זה, אבל לא רק כשהם לעצמם, כי אם במכלול זיקותיהם אל מה שקדם להם במשנותיהם ובמפעלותיהם של אדמו"רי חב"ד, ובפרט רבי שניאור זלמן מלאדי, ה"צמח צדק" ורבי יוסף יצחק, חותנו של האדמו"ר האחרון.

מגמות מרכזיות ביחסם של הוגי חב"ד למשנת הרמב"ם

יחסם של הוגי חב"ד למשנת הרמב"ם מתגבש בשני צירים מרכזיים. הציר האחד משקף תפיסה התפתחותית של האמונה היהודית ההולכת ומתגלה מדור לדור, והציר השני משקף תפיסה אחדותית של התורה, היינו "נגלה" ו"פנימיות" התורה כחלק מהחזון המשיחי. הציר האחד מאפיין את הוגי חב"ד בדורות הראשונים, והציר השני ייחודי לרמ"מ. מכאן נפרט.

12 הורודצקי, הרמב"ם, עמ' 441-445.

13 רבינוביץ, יחס הקבלה.

14 כמו כן יש לציין את הערצתו של ר' ישראל מרוזין לרמב"ם (ראה אסף, דרך, עמ' 91-92 והערה 58), ואת השפעתו של הרמב"ם על ר' צדוק הכהן מלובלין (ראה בריל [לעיל, הערה 3], עמ' 62-71) ועל ר' מנחם מענדל מקוצק (ראה מאהלר, החסידות, עמ' 324).

15 מ' טייטלבוים, הרב מלאדי.

16 שם, עמ' 9.

17 שם, עמ' 10 הערה 1. סקירה ביקורתית של הספרות המחקרית בנושא רמב"ם וחב"ד ראה אצל י' גוטליב, התפיסה, עמ' 1-6.

ניתן לדלות מכתביהם של הוגי חב"ד תפיסה התפתחותית של האמונה. על פי תפיסה זו, תכניה של האמונה היהודית אינם סטטיים. האמונה מתבררת ומתגלה במהלך הדורות, על ידי גדולי ישראל מפורסמים שמשנתם הופכת לנחלת הכלל. גדולי ישראל אלה הם ה"מדיום" של האל, דרכו הוא מגלה לעם ישראל את האמונה. במהלך הדורות האמונה היהודית משתכללת ומקבלת היבטים חדשים ומעמיקים יותר. אין לצפות כי אמונתו של יהודי בימי הביניים תהיה זהה לאמונתו של יהודי בתקופה שלאחר "גילוי" החסידות. העובדה כי באלף השנים האחרונות ניתן להצביע על זרמים מרכזיים בהגות היהודית כמו פילוסופיה רציונלית, קבלת הזוהר, קבלת האר"י ותורת החסידות, אינה משקפת מגמות שונות של האמונה היהודית אלא מגמה מתפתחת.¹⁸ הרמב"ם נתפס כנציג החשוב ביותר של הפילוסופיה היהודית הרציונלית. "גילויה" של תורת החסידות אינו מחייב את דחייתה של משנת הרמב"ם אלא את שילובה במסגרתה. משנת הרמב"ם נתפסת, באספקלריה רחבה, כנדבך חשוב של האמונה היהודית, אשר מעליו עומדת תורת החסידות. משנת הרמב"ם משתלבת בהגות החב"דית כאבן חשוכה בפסיפס עשיר. דברי הרמב"ם משתלבים בתפיסה רחבה ומשוכללת יותר – מבחינתם של הוגי חב"ד – וממילא מקבלים משמעות חדשה. כך, למשל, ר' שניאור זלמן יכול לפרש את הפורמולה המימונית "הוא היודע והוא הידוע והוא הדעה עצמה" כנכונה בעולם האצילות אבל לא ביחס ל"עצמות". על פי הגישה ההתפתחותית הוגי חב"ד מציגים את דברי הרמב"ם כרובד מסוים של האמונה היהודית. כך אנו מוצאים את ה"צמח צדק" מציג את האחדות האלוהית בשלושה שלבים: השלב הראשון – על פי משנת הרמב"ם, השני – על פי קבלת הזוהר והשלישי – על פי תורת חב"ד.

פרשנותם של הוגי חב"ד בדורות הראשונים למשנת הרמב"ם מתאפיינת אם כן בפרשנות הרמוניסטית המבוססת על תפיסה התפתחותית.

הציר השני:

ספר "משנה תורה", על כל תכניו, נתפס במשנתו של רמ"מ כביטוי המושלם והמלא של התורה ה"נגלית", ובכלל זה האספקטים הלא-הלכתיים של הספר.¹⁹ על פי משנתו של רמ"מ יש לראות בתורה הנגלית ובפנימיות התורה אחדות אחת. על פי תפיסה זו יש לפרש את דברי הרמב"ם כך שיתאימו "בכל פרטיהם"²⁰ לפנימיות התורה, היא תורת חב"ד. פרשנות "משנה תורה" על פי פנימיות התורה היא חלק מהחזון המשיחי של רמ"מ. חשיפת ה"פנימיות" ב"נגלה" של התורה היא חלק מקיום הייעוד המשיחי

18 על פי אמונתם של הוגי חב"ד ספר הזוהר מיוחס לרשב"י, אבל לא במקרה הוא התגלה רק לאחר שהפילוסופיה היהודית הגיעה לשיא פריחתה בתקופה המימונית.

19 חלק מפירושו של רמ"מ למשנה תורה מבוססים על הנחה זו. במהלך הספר אנו מציגים מספר דוגמאות לכך.

20 הדונים על הרמב"ם וש"ס, עמ' סג (ההדגשה במקור).

"ויודעים דברים הסתומים" (הל' מלכים יב, ה).²¹ פרשנות זו אינה מתיימרת בהכרח לחשוף את כוונותיו של הרמב"ם, אלא יוצאת מנקודת הנחה שהרמב"ם "זכה" לנסח את הדברים כך "שעל ידו יתבארו כל העניינים". יש לציין כי לא כל פירושו של רמ"מ מכוונים למגמה זו. במהלך הספר אנו מציגים מגמות שונות בפרשנותו של רמ"מ ל"משנה תורה", אך המגמה שהעלינו כאן היא בהחלט המגמה המרכזית. פרשנותו של רמ"מ ל"משנה תורה" מתאפיינת, אם כן, בפרשנות קבלית-חב"דית. למרות ההבדל הכללי שהצגנו בין פרשנותם של הוגי חב"ד הראשונים לבין פרשנותו של רמ"מ למשנת הרמב"ם, אין כאן דיכוטומיה מוחלטת. הדיה של הפרשנות ההרמוניסטית למשנת הרמב"ם נמצאים אצל רמ"מ, וניצניה של הפרשנות הקבלית למשנת הרמב"ם נמצאים כבר אצל הוגי חב"ד הראשונים.

התפתחות בפרשנות החב"דית למשנת הרמב"ם

במהלך הספר אנו מציגים, כאמור, מהלך של התפתחות בפרשנות החב"דית לרמב"ם. משמעות ההתפתחות היא כפולה, הן מבחינה רמת האינטנסיביות של העיסוק החב"די במשנת הרמב"ם והן מבחינת המגמה להציג את הרמב"ם כבעל תפיסות זהות למשנת חב"ד. ר' שניאור זלמן סלל את הדרך לשילובו של הרמב"ם בהגות החב"דית. ה"צמח צדק", בדור השלישי לחסידות חב"ד, עוסק במשנת הרמב"ם ביתר אינטנסיביות מקודמיו. אנו טוענים כי עיסוקו הרב של ה"צמח צדק" במשנת הרמב"ם מובן על רקע מאבקו בתנועת ההשכלה. ה"צמח צדק" שאף להציג משנה מימונית ברוח חב"ד כחלופה לתפיסתם של המשכילים את משנתו של הרמב"ם. ר' יוסף יצחק, נינו של ה"צמח צדק", הציג את הרמב"ם כ"מקובל" שנאלץ להסתיר את דעותיו, מפני שעדיין לא הגיעה השעה לגלות את "תורת הסוד". בדור שלאחריו פורץ ר' מנחם מענדל שניאורסון, מנהיגה השביעי של תנועת חב"ד, בעיסוק חסר תקדים – בדורות האחרונים בכלל, ובחוגי החסידים בפרט – במשנת הרמב"ם. עיקר עיסוקו של רמ"מ במשנת הרמב"ם נסוב על "משנה תורה", שאת לימודו ציווה כחוק יום יומי על חסידיו. יחסו של רמ"מ אל הרמב"ם הלך והתעצם עם השנים; בצעירותו התייחס רמ"מ לרמב"ם בהערצה אך גם בביקורת על עמדותיו הפילוסופיות, ואילו בשנים המאוחרות רמ"מ מתייחס לרמב"ם כאילו היה אחד מ"נשיאי" חב"ד. רמ"מ מניח כי "משה (בן מימון) אמת ותורתו אמת", ולפיכך הוא שואף להתאים את דבריו, בעיקר ב"משנה תורה", לאמת שלו. פרשנותו החב"דית ל"משנה תורה" לרמב"ם מבוססת כמעט על אותה ההנחה שהביאה את הרמב"ם לפרשנות פילוסופית לתנ"ך ולמקורות חז"ל.

21 ניתן להוסיף כי כשם שרמ"מ רואה את תפקידו של המשיח באיחוד הגוף והנפש (ראה התוועדויות תשנ"ב, א, עמ' 292-295), כך הוא רואה את תפקידו באיחוד גוף התורה עם נשמת התורה. (הדימוי של נגלה ופנימיות התורה כגוף ונשמה מופיע בתורת רמ"מ פעמים מספר, ראה למשל לקוטי שיחות, לב, עמ' 14.)

יחסו המיוחד של רמ"מ לרמב"ם קשור לדעתנו לעניין הגאולה, שאותו העמיד רמ"מ במרכז פועלו והגותו. ניתן להצביע על יחס ישר בין עיסוקו של רמ"מ במשיחות לבין עיסוקו במשנת הרמב"ם. העובדה כי הרמב"ם הוא הפוסק הבלעדי של ימות המשיח העידה אצל רמ"מ על אישיותו ה"משיחית" של הרמב"ם. העמדתו של הרמב"ם את "ידיעת ה'" במרכז הרעיון המשיחי "התאימה" לפרשנותו המשיחית של רמ"מ את תורת החסידות בכלל, ואת תורת חב"ד בפרט.

רמ"מ, כאדמו"ר חסידי, לא היה יכול להרשות לעצמו עיסוק אינטנסיבי כל כך במשנת הרמב"ם אלמלא הכשירו קודמיו את הקרקע לכך.

שלב הדין

בראשית החיבור אנו עוקבים אחר יחסם של הוגי חב"ד לאישיותו של הרמב"ם ולמשנתו. בשלב זה אין אנו עוסקים בסוגיה הגותית כזו או אחרת, אלא בהתייחסויות כלליות לאישיותו של הרמב"ם, לספריו המרכזיים "משנה תורה" ו"מורה הנבוכים", לעיסוקו במדעים ובפילוסופיה וכדומה.

בשלב השני אנו בודקים כיצד שילבו הוגי חב"ד את משנתו של הרמב"ם בסוגיות מרכזיות של ההגות החב"דית. קיים קשר הדוק בין שלב זה לקודמו, שכן ההתייחסות הכללית לרמב"ם ולמשנתו היא זו שאפשרה את שילובו במסגרת ההגות החב"דית ואת הפרשנות החב"דית למשנה המימונית.

בשלב השלישי אנו עוקבים אחר ההתפתחות בעיסוקם של הוגי חב"ד במשנת הרמב"ם. אנו מוצאים כי אצל ה"צמח צדק" יש עיסוק אינטנסיבי יותר במשנת הרמב"ם. את פרשנותו של ה"צמח צדק" למשנת הרמב"ם אנו מציגים כפרשנות מתחרה לפרשנות המקובלת בחוגי המשכילים.

בשלב הרביעי אנו ממשיכים לעקוב אחר ההתפתחות בעיסוקם של הוגי חב"ד במשנת הרמב"ם. אנו מוצאים כי רמ"מ עסק במשנת הרמב"ם יותר מכל קודמיו. אצל רמ"מ עצמו אנו מבחינים בהתפתחות של האינטנסיביות בעיסוק ברמב"ם, וכן באופי הפרשנות. אנו מציגים מגוון פרשנויות של רמ"מ לסוגיות מרכזיות מתוך משנתו של הרמב"ם.

אנו מסיימים את הדיון בפרשנותו של רמ"מ למשיחות המימונית. הקשר בין הוגי חב"ד לרמב"ם מגיע לשיאו בשלב זה של הדיון. הרמב"ם לא רק "זוכה" לפרשנות חב"דית, אלא אף מעצב את משיחותו של רמ"מ.

שלב הדין משקפים את ההתפתחות ביחסם של הוגי חב"ד למשנת הרמב"ם.